

Μνήμων

Τόμ. 42 (2025)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΩΣΤΑΣ ΓΑΓΑΝΑΚΗΣ, Πολεμώντας τη λήθη: Εθνικό αφήγημα και προεσταντική ιστοριογραφία στη Γαλλία των Βουρβόνων ● ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΛΙΟΥΡΑΗΣ, Διασχίσεις στην εδραίωση του φορολογικού μηχανισμού στην επαναστατημένη Πελοπόννησο μέσα από το παράδειγμα της επαρχίας Πύργου ● ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΙΝΑΣ, Η «τρακτοურική» του καπετάν Κώττα. Ιστορία μιάς φήμης ● ΣΠΥΡΙΔΟΥΑ ΠΥΡΡΙΑΗ, Μουσειολογική επισκόπηση του περιοδικού *Προμηθεύς* (1890-1892): Το Φωτιστογραφικό Μουσείο του Πανεπιστημίου Αθηνών και μουσεία Φυσικών Επιστημών του εξωτερικού στο τέλος του 19ου αιώνα ● ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΔΕΔΕ, «Το μάνιγερ και την λόγην αντικαθιστά το ψηφροδέλιον και η πέννα». Η ψήφος του στρατού στις εκλογές του 1920 ● ΚΩΣΤΗΣ ΓΚΟΤΣΙΝΑΣ, «Η μάστιγα των ναρκωτικών»: Καταναλωτικές τάσεις και κοινωνικοί φόβοι στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης ● ΝΙΚΟΣ Ε. ΑΛΕΒΥΖΑΚΗΣ, Η μελέτη της θαλάσσιας βιοποικιλότητας και του θαλάσσιου περιβάλλοντος στη διαδρομή της επιστημονικής σκέψης.

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ, Νεοελληνική ιστορία και εκδόσεις στον Μεσοπόλεμο ● ΧΡΗΣΤΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, Το πρόσφατο παρελθόν στην ιστοριογραφία και την εκδοτική παραγωγή του ελληνικού Μεσοπολέμου ● ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΖΙΓΓΑΣ, Εκδοτική παραγωγή, ιστορικά βιβλία και Αριστοτέλη στη μεσοπολεμική Ελλάδα ● ΝΙΚΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ, Προς μια επισκόπηση της εκδοτικής παραγωγής του Μεσοπολέμου για την ιστορία του Νέου Ελληνισμού.

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Οι σπουδές για την Ελληνική Επανάσταση και η ανανέωση της διδασκαλίας της στην εκπαίδευση ● ΝΙΚΟΣ ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ, Δεκεμβριανά: Η απαγόρευση του συλλαλητηρίου στο Σύνταγμα.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Βασιλική Χ. Τζώγα, *Χριστίνα Αργεντινώνη*, Γιώργος Β. Νικολάου, Δημήτρης Δημητρώπουλος, *Καλλιόπη Γερωνομάκη*, Σίμος Μποζίκης, Χριστίνα Κουεζούρη, *Χρήστος Χατζημωσήφ*, Θάνος Αγγελόπουλος.

42

ΑΘΗΝΑ 2025

«Του χρόνου ο ψυχρός έλεγχος»

Χρήστος Τριανταφύλλου

doi: [10.12681/mnimon.44993](https://doi.org/10.12681/mnimon.44993)

Copyright © 2026

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τριανταφύλλου Χ. (2025). «Του χρόνου ο ψυχρός έλεγχος»: Το πρόσφατο παρελθόν στην ιστοριογραφία και την εκδοτική παραγωγή του ελληνικού Μεσοπολέμου (1922-1936). *Μνήμων*, 42, 187-209.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.44993>

ΧΡΗΣΤΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ

«ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ Ο ΨΥΧΡΟΣ ΕΛΕΓΧΟΣ»:
ΤΟ ΠΡΟΣΦΑΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

Λίγο πριν την πτώση της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας, ο διευθυντής της *Νέας Εστίας* Πέτρος Χάρης επαινούσε τον Ζαχαρία Παπαντωνίου για το βιβλίο *Ο Όθων και η ρομαντική δυναστεία*. Ο Χάρης, ωστόσο, διαφωνούσε στις μομφές του γνωστού συγγραφέα εναντίον του Όθωνα σχετικά με τον ρομαντικό μαξιμαλισμό που οδήγησε στον πόλεμο του 1897· τον θρίαμβο των Βαλκανικών Πολέμων, σημείωνε, «μας έφερε ο ίδιος ρομαντισμός, ο ίδιος ενθουσιασμός, που με τον καιρό έγινε πιο συνειδητός και καρποφόρος, ο πόθος να έχουμε στόχο μακριά, εκεί που δεν έφταναν τα βόλια μας».¹ Πώς φτάνουμε από το σοκ της ήττας του 1922 σε τέτοιες συνολικές συζητήσεις για την πορεία του ελληνικού κράτους και τι ρόλο έπαιξε η εκδοτική παραγωγή;

Όπως έχει επισημανθεί στη σχετική βιβλιογραφία, η ιστορικοποίηση του πρόσφατου παρελθόντος κατά τον Μεσοπόλεμο έλαβε χώρα υπό το πρίσμα της «πολεμικής δεκαετίας» 1912-1922 και ιδίως της Μικρασιατικής Καταστροφής.² Πρόκειται για την ελληνική εκδοχή ενός ευρωπαϊκού

1. Πέτρος Χάρης, «Ζαχαρίας Παπαντωνίου, *Ο Όθων*», *Νέα Εστία*, τχ. 198, 15.3.1935, σ. 299-300.

2. Βλ. κυρίως Σπύρος Πλουμίδης, «Η μνήμη των εθνικών πολέμων (1912-1922) στην Ελλάδα», Κώστας Μπουραζέλης – Βαγγέλης Καραμανωλάκης – Στυλιανός Κατάκης (επιμ.), *Η μνήμη της κοινότητας και η διαχείρισή της*, Αθήνα, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών, 2011, σ. 289-308· Αιμιλία Σαλβάνου, *Η συγκρότηση της προσφγγικής μνήμης. Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, Αθήνα, Νεφέλη, 2018, ιδίως σ. 71-80· Elli Lemonidou, «La Première Guerre mondiale des Grecs : une guerre oubliée», η ίδια (επιμ.), *Cent ans après: la mémoire de la Première Guerre mondiale*, Αθήνα, École française d'Athènes, 2019, σ. 187-199, <https://doi.org/10.4000/books.efa.4578> (τελευταία ανάκτηση: 20.12.2025).

φαινομένου: ο Μεγάλος Πόλεμος μετέβαλε τους μηχανισμούς της συλλογικής μνήμης των κοινωνιών και γέννησε νέα πεδία και εννοιολογικές κατηγορίες όπως η «ιστορία του παρόντος» και η «ιστορική καταστροφή».³ Όπως θα δούμε, αυτό αντικατοπτρίζεται και στη βιβλιοπαραγωγή.

Η ιστορία του βιβλίου σπάνια διασταυρώνεται με την ιστορία της ιστοριογραφίας –και ακόμα σπανιότερα αυτή η συνάντηση αφορά τον 20ό αιώνα. Οι σχετικές μελέτες έχουν εστιάσει κυρίως στην ιστορία του λογοτεχνικού βιβλίου και δευτερευόντως στην ιστορία της επιστήμης.⁴ Σε αυτό το άρθρο θα επιχειρήσουμε να διερευνήσουμε τις σχέσεις μεταξύ ιστοριογραφίας, εκδοτικής παραγωγής και ιστορικής συνείδησης στην Ελλάδα του 1922-1936, με παράδειγμα τα μη μυθοπλαστικά βιβλία που αναφέρονταν στο πρόσφατο παρελθόν, από το 1830 έως το 1922. Τα βασικά ερωτήματα του άρθρου συνδέονται με το επικοινωνιακό κύκλωμα του βιβλίου:⁵ πρώτον, ποιο ήταν το μέγεθος της παραγωγής βιβλίων, σε τι αναφέρονταν αυτά και πού δινόταν η έμφαση; Δεύτερον, ποιοι τα έγραφαν και ποιοι τα εξέδιδαν; Τρίτον, πώς αλληλεπιδρούσαν με άλλα έντυπα μέσα και ποια ήταν η θέση τους στη δημόσια σφαίρα;

Μεγέθη και θεματικές της εκδοτικής παραγωγής

Αν και τα ποσοτικά δεδομένα δεν έχουν πάντα, ειδικά σε τέτοιες θεματικές, αποδεικτική αξία, μπορούν να μας δείξουν ορισμένες τάσεις. Το δείγμα μας, στο συγκεκριμένο άρθρο, αποτελείται από 276 βιβλία για το τότε πρόσφατο παρελθόν, τα οποία συγκεντρώθηκαν μέσα από έρευνα σε καταλόγους βιβλιοθηκών, αρχείων και παλαιοβιβλιοπωλείων, σε βιβλιογραφία μελετών και σε ψηφιακές βάσεις, με προεξάρχουσα την «Ανέμη». Το 50% αφορά την πολεμική δεκαετία 1912-1922, το 27% είναι βιβλία γενικής ιστορίας που περιλαμβάνουν την περίοδο 1830-1922, ενώ το 23% αφορά τον μετεπαναστατικό 19ο αιώνα. Ως προς τις χρονολογίες έκδοσης, δεν

3. George Mosse, *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 1991· Λίνα Βεντούρα, «Συνηγορία υπέρ της σύγχρονης ιστορίας ή “ιστορίας του παρόντος”», *Μνήμων* 24 (2002), σ. 369-386· Jay Winter – Antoine Prost, *The Great War in History. Debates and Controversies*, χ.τ., Cambridge University Press, 2006, σ. vii· Humberto Beck, *The Moment of Rupture. Historical Consciousness in Interwar German Thought*, Φιλαδέλφεια (Πενσυλβάνια), University of Pennsylvania Press, 2019, σ. 70-76.

4. Βλ. το άρθρο του Β. Καρχαμανωλάκη στον παρόντα τόμο.

5. Robert Darnton, «“What is the History of Books?” Revisited», *Modern Intellectual History* 4/3 (2007), σ. 495-508.

συναντάμε μεγάλες αποκλίσεις: στη δεκαετία του 1920 έχουμε κατά μέσο όρο 15-20 βιβλία ανά έτος, ενώ στη δεκαετία του 1930 περί τα 20-25.

Στο πεδίο της γενικής ιστορίας –δηλαδή μεγάλες σε έκταση και χρονικό ανάπτυγμα αφηγήσεις της ελληνικής και διεθνούς ιστορίας για το ευρύ κοινό– από τα 76 βιβλία που έχουμε εντοπίσει, ξεχωρίζουν τα μεγάλα εγχειρήματα, ιδίως από εκδότες όπως ο Ελευθερουδάκης και ο Πυρσός. Ανάμεσά τους η οκτάτομη επανέκδοση της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους* του Κ. Παπαρηγόπουλου με συμπληρώσεις του καθηγητή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Παύλου Καρολίδη, ο οποίος συνέγραψε και το επτάτομο *Σύγχρονος ιστορία των Ελλήνων και των λοιπών λαών της Ανατολής από 1821 μέχρι 1921*. η τετράτομη *Παγκόσμιος Ιστορία* σε επιμέλεια του δημοσιογράφου Στάθη Καραβία· η εννιάτομη *Ιστορία των Εθνών* της εφημερίδας *Ελληνικόν Μέλλον*, η οποία αποτελούσε πιθανότατα προσαρμογή της βρετανικής σειράς *Histories of the Nations*.⁶ Έργα όπως αυτά στόχευαν σε μια συνολική εξιστόρηση του παρελθόντος, σε παρεμφερή λογική με τις εγκυκλοπαίδειες.⁷ Η σύνδεση μεταξύ των δύο κατηγοριών μαρτυρείται και σε εμπορικό επίπεδο, όπως στις πρώτες διαφημίσεις της *Εγκυκλοπαίδειας* του Ελευθερουδάκη, ο οποίος παρείχε στους συνδρομητές του έκπτωση 15-20% για την αγορά της *Ιστορίας* του Παπαρηγόπουλου. Ο Πυρσός, αντίστοιχα, διαφήμιζε τη δική του *Εγκυκλοπαίδεια* ως «το σημαντικότερο μνημείο της Νεοελληνικής Εκατονταετίας».⁸

Παράλληλα με τη λογική του έργου υποδομής, βιβλία τέτοιου είδους συνδέονταν και με τον εορτασμό της Εκατονταετηρίδας του 1930.⁹ Η Επιτροπή Εκδόσεων της Κεντρικής Επιτροπής Εκατονταετηρίδος (ΚΕΕ) επικοινωνήσε με διάφορους θεσμούς για τη συγγραφή της ιστορίας τους, όπως υπουργεία, το επιτελείο των Ενόπλων Δυνάμεων και ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα.¹⁰ Την ίδια περίοδο, με την αφορμή της επετείου,

6. Leslie Howsam, *Past into Print. The Publishing of History in Britain, 1850-1950*, Λονδίνο – Τορόντο, The British Library – University of Toronto Press, 2009, σ. 84-86.

7. Για τα έργα αυτά, βλ. Αγγελική Πασσιά, «Τρία μεγάλα εκδοτικά τοιμήματα. Λεξικό Ελευθερουδάκη – Λεξικό Δημητράκου – Εγκυκλοπαίδεια Πυρσού», *Καθημερινή*, ένθετο *Επτά ημέρες*, 9.5.1999, σ. 12-13.

8. *Εμπρός*, 12.6.1927· *Νέα Εστία*, τχ. 22-46, 15.11.1928, σ. 1056. Για τον χαρακτηρισμό τους ως έργων υποδομής και για τον πολλαπλασιασμό τους, βλ. Πέτρος Χάρης, «Τα Εγκυκλοπαιδικά Λεξικά», *Νέα Εστία*, τχ. 55, 1.4.1929, σ. 277.

9. Χρήστος Τριανταφύλλου, «Βενιζελισμός και εθνικό παρελθόν: Το έργο της Κεντρικής Επιτροπής Εκατονταετηρίδος (1928-1933)», *Μνήμων* 34 (2015), σ. 37-66.

10. Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ), Κατάλοιπα Ιωάννη Δαμβέργη, φάκ.

εκδόθηκαν βιβλία που αποτύπωναν τη συνεισφορά θεσμών στην πρώτη εκατονταετηρίδα του ελληνικού κράτους, όπως *Το ελεγκτικόν συνέδριον εν Ελλάδι, 1833-1933* (Αριστείδης Σταυρόπουλος, Εθνικό Τυπογραφείο, 1933) ή το *Αγώνες και νεκροί 1830-1930* του Υπουργείου Στρατιωτικών (1930). Μέσω συγκεκριμένων συγγραφέων αφηγηματοποιήθηκε, επίσης, η ιστορία της Εκκλησίας και της Αστυνομίας, ενώ κυκλοφόρησαν και απολογισμοί για την εκπαίδευση.¹¹ Παράλληλα, η ΚΕΕ σκόπευε να εκδώσει και τη *Βίβλο του 20ού αιώνας*, το διάγραμμα της οποίας σχεδίασε ο εκδότης Κωνσταντίνος Ελευθερουδάκης. Στην αρχή της θα υπήρχε μια επισκόπηση της ελληνικής ιστορίας «από της καταλύσεως του Βυζαντινού Κράτους μέχρι των ημερών μας». Το ενδιαφέρον είναι πως η περίοδος 1828-1930, για την οποία θα έγραφε ο δημοσιογράφος Γεώργιος Ασπρέας, θα καταλάμβανε 50 σελίδες έναντι 15 για καθεμιά από τις προηγούμενες.¹² Φαίνεται λοιπόν ότι στον Μεσοπόλεμο συγκροτείται μια βιβλιογραφία γενικού ενδιαφέροντος με έμφαση στην ανάδειξη των προόδων του έθνους, κυρίως μετά τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους.

Ως προς το διάστημα 1830-1912, η μεσοπολεμική συγκομιδή είναι φτωχή: καταγράφηκαν 22 βιβλία για ολόκληρη την εν λόγω περίοδο, 19 για την περίοδο του Όθωνα και 22 για εκείνη του Γεώργιου Α'. Ξεχωρίζουν

54, υποφ. 2, έγγραφο του υπουργού Συγκοινωνίας Α. Χρηστομάνου προς την ΚΕΕ, 13.5.1929· στο ίδιο, φάκ. 54, υποφ. 1, έγγραφο του Γενικού Επιτελείου Ναυτικού προς την ΚΕΕ, 19.5.1929, όπου ζητείται να καταβάλει η τελευταία το 50% των εξόδων για την έκδοση μητρώου των ελληνικών πλοίων από το 1825· στο ίδιο, φάκ. 54, υποφ. 1, έγγραφο του Πανεπιστημίου Αθηνών προς την ΚΕΕ, 20.7.1929, όπου ενημερώνεται πως ο Αδ. Αδαμαντίου και ο Μ. Βολονάκης ανέλαβαν τη συγγραφή της ιστορίας του ιδρύματος· στο ίδιο, φάκ. 54, υποφ. 1, έγγραφο του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, 22.11.1929, όπου ζητείται να αναλάβει η ΚΕΕ την έκδοση της επετηρίδας του ιδρύματος για τη δράση του από το 1835 και εξής, γιατί το ίδιο δεν έχει την οικονομική δυνατότητα.

11. Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, *Η Εκκλησία Αθηνών*, Αθήνα, Φοίνιξ, 1928· του ίδιου, *Η Εκκλησία Τραπεζούντος*, Αθήνα, Εστία, 1933· Ι. Νάσχος, *Η ελληνική αστυνομία*, Αθήνα, Τιλπέρογλου, 1932· Π. Δ. Παναγόπουλος – Σ. Γ. Τζουμελέας, *Η Εκπαίδευσή μας στα τελευταία 100 χρόνια*, Αθήνα, Δημητράκος, 1933.

12. ΓΑΚ, Κατάλοιπα Ιωάννη Δαμβέργη, φάκ. 54, υποφ. 2, υπόμνημα του Κ. Ελευθερουδάκη προς την ΚΕΕ, 27.2.1929. Αντίστοιχη έκδοση, ονόματι *Πανελληνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος 1821-1921. Η χρυσή βίβλος του ελληνισμού* (Αθήνα, Χατζηιωάννου, 1921) είχε ξεκινήσει να κυκλοφορεί με ιδιωτική πρωτοβουλία και στην πρώτη απόπειρα του εορτασμού. Πρόλαβαν να κυκλοφορήσουν 6 από τους 14 τόμους. Στην έκδοση αυτή, ωστόσο, δεν περιλαμβανόταν επισκόπηση της ελληνικής ιστορίας. Αντίστοιχο έργο εξέδωσαν οι εκδόσεις Χατζηιωάννου και το 1930, αλλά δεν σχετιζόταν με την ΚΕΕ.

τρεις θεματικές: πρώτον, οι βιογραφίες, όπου το ενδιαφέρον εστιάζεται κυρίως στους βασιλείς και τις οικογένειές τους.¹³ Αντίθετα, οι πολιτικοί της περιόδου έχουν ισχνή αυτοτελή βιβλιογραφική παρουσία.¹⁴ Δεύτερον, ολιγάριθμες απόπειρες συγγραφής της ιστορίας θεσμών του 19ου αιώνα.¹⁵ Τρίτον, βιβλία σχετικά με τα «εθνικά θέματα», κυρίως το Κρητικό και το Μακεδονικό. Ιδίως για το Μακεδονικό, κατά τον Μεσοπόλεμο η έμφαση δινόταν πλέον στη συγγραφή αναμνήσεων, βιογραφιών και μυθολογίας. Η ακαδημαϊκή παραγωγή ήταν ισχνή, με σημαντικότερο το βιβλίο του Νικόλαου Βλάχου *Το Μακεδονικόν ως φάσις του Ανατολικού ζητήματος 1878-1908* (Αθήνα, Γ. Χρήστου, 1935).¹⁶

Πριν περάσουμε στην εξέταση της μεσοπολεμικής ιστοριογραφίας για την «πολεμική δεκαετία», έχει σημασία να επισημάνουμε την έντονη παρουσία της «ιστορίας του παρόντος» σχεδόν ταυτόχρονα με τα εν λόγω γεγονότα. Όπως κατά τον «Μακεδονικό Αγώνα», έτσι και κατά τη διάρκεια της πολεμικής δεκαετίας κυκλοφόρησαν δεκάδες αυτοτελή δημοσιεύματα, κυρίως ηρωικές αφηγήσεις και ανταποκρίσεις, που ενέγραφαν τα τότε τρέχοντα γεγονότα σε ιστορική προοπτική υπό το πρίσμα της εκπλήρωσης της Μεγάλης Ιδέας.¹⁷ Έτσι, το διάστημα 1912-1915 εκδόθηκαν

13. Βλ. ενδεικτικά Παναγιώτης Πιπινέλης, *Η μοναρχία εν Ελλάδι, 1833-1843*, Αθήνα, Βάρτσος, 1932· Ιουλία Καρόλου, *Όλγα η βασίλισσα των Ελλήνων*, Αθήνα, Εστία, 1934· Άθως Ρωμάνος (επιμ.), *Επιστολαί της Α. Μ. Τον βασιλέως Γεωργίου του Α΄ 1909-1913*, Αθήνα, Κάουφμαν, 1935. Βλ. επίσης Spyridon G. Ploumidis, «An antidote to anarchy? Images of monarchy in Greece in the nineteenth and the twentieth centuries», *Byzantine and Modern Greek Studies* 45/2 (2021), σ. 240-254.

14. Σ. Λάσκαρις, *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η Ένωσις της Επτανήσου*, Αθήνα, Σιδέρης, 1930· Γεώργιος Ροδόπουλος, *Ο Αλέξανδρος Κονμονδούρος και η προσάρτησις της Θεσσαλίας*, Αθήνα, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία των Θεσσαλών, 1935.

15. Ξεχωρίζουν ιδίως έργα για την ιστορία της Εθνικής Τράπεζας, όπως: *Επιστολαί Ι. Γ. Εϋνάρδου προς Γεωργ. Σταύρον, 1841-1843*, Αθήνα, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος – Ιστορικών Αρχείον, 1923· Δημήτριος Ζωγράφος, *Ιστορία της ιδρύσεως της Εθνικής Τραπέζης (1833-1843)*, Αθήνα, Σφενδόνη, 1925· Διονύσιος Καλογερόπουλος, *Τα πρώτα της Εθνικής Τραπέζης γραμμάτια του 1842, τα δεκάδραγμα του 1849 και η πρώτη εν Ελλάδι παραποίησης*, Αθήνα 1930.

16. Βασίλης Γούναρης, *Το Μακεδονικό Ζήτημα από τον 19ο έως τον 21ο αιώνα. Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2010, σ. 47-66· Σταυρούλα Μοσχοβίτη, «...όπως πραγματικά συνέβησαν...». *Ο Νικόλαος Βλάχος (1893-1956) και η επιστήμη της Ιστορίας*, Αθήνα, Εστία, 2023, σ. 106-144.

17. Θεόδωρος Χατζηπανταζής, *Το ελληνικό ιστορικό δράμα από τον 19ο στον 20ό αιώνα*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2013, σ. 180-181· Έφη Γαζή, «Άγγλοι, Γάλλοι και Σενεγαλέζοι: αντιλήψεις για το ελληνικό έθνος, τη φυλή και τις αυτοκρατορίες στην Ελλάδα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο», Έφη

στην Ελλάδα τουλάχιστον 50 μη μυθοπλαστικά βιβλία για τα πολεμικά γεγονότα, 35 εκ των οποίων μόνο από τη σειρά «Πολεμική Βιβλιοθήκη» των εκδόσεων Γ. Φέξη. Μια παρόμοια λογική κυριάρχησε και κατά τη Μικρασιατική Εκστρατεία, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε ξεφυλλίζοντας, λ.χ., τον πρώτο τόμο από το *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*.¹⁸

Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, η εκρηκτική παρουσία της ιστορίας του παρόντος κόπασε και το θριαμβευτικό κλίμα έδωσε τη θέση του σε μια διαδικασία μνημόνευσης.¹⁹ Περνώντας πλέον στη μεσοπολεμική ιστοριογραφική και εκδοτική παραγωγή σχετικά με την πολεμική δεκαετία, θα συγκρίνουμε τον όγκο των εκδόσεων για καθεμιά από τις υποπεριόδους της: τους Βαλκανικούς Πολέμους, τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τη Μικρασιατική Εκστρατεία. Σε ό,τι αφορά τους Βαλκανικούς Πολέμους, η μεταβολή ήταν σαφής: σε αντίθεση με τα δεκάδες σύγχρονα με τα γεγονότα βιβλία για τους θριάμβους των ελληνικών στρατευμάτων, στον Μεσοπόλεμο καταγράφεται μια σχετικά μικρή παραγωγή σχεδόν αποκλειστικά στρατιωτικών μελετών. Σε αυτά τα 21 βιβλία επιχειρήθηκε να διαχωριστούν οι Βαλκανικοί Πόλεμοι από τις μετέπειτα εξελίξεις –ιδίως από τον Εθνικό Διχασμό– ήταν, όμως, αδύνατο. Αυτή η αδυναμία διαπιστώνεται από τις δημόσιες διενέξεις, από το 1932 και εξής, για το περιεχόμενο της πρώτης μελέτης του Γενικού Επιτελείου Στρατού, το τρίτομο *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913*. Στις διενέξεις συμμετείχαν και οι δύο παρατάξεις, με βασικό επίδικο τα πρωτεία της νίκης ανάμεσα στον Ελ. Βενιζέλο και τον Κωνσταντίνο Α΄.²⁰ Είναι, άλλωστε, ενδεικτικό ότι το 1940 αυτό το έργο επανεκδόθηκε από το ΓΕΣ, ώστε να παρουσιάζει αναβιβασμένο τον ρόλο του Κωνσταντίνου.

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος του 1914-1918 είχε μικρή αυτόνομη εκδοτική παρουσία στον Μεσοπόλεμο. Πέρα από ορισμένα μεταφρασμένα

Αβδελά – Δημήτρης Αρβανιτάκης – Ελίζα Άννα Δελβερούδη κ.ά. (επιμ.), *Φυλετικές θεωρίες στην Ελλάδα*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017, σ. 245-272· Δημήτρα Πυρπιρή, *Ο άλλος μικρασιατικός πόλεμος. Τύπος – εορτές – θέατρο – κνηματογράφος – Καραγκιόζης*, Αθήνα, Ασίνη, 2023.

18. Γεώργιος Δροσίνης (επιμ.), *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*, Αθήνα, Σίδερης, 1922, σ. 9-10.

19. Σπ. Πλουμίδης, «Η μνήμη των εθνικών πολέμων», ό.π.

20. Ενδεικτικά βλ. Πολύμερος Μοσχοβίτης, «Ο πόλεμός μας του 1912 και η επίσημος έκθεσις. Πώς δεν εχάσαμε την Θεσσαλονίκη», *Αθηναϊκά Νέα*, 26.4.1933 – 1.6.1933. Από την άλλη πλευρά, βλ. Βίκτωρ Δούσμανης, *Κριτική της υπό του Υπουργείου των Στρατιωτικών δημοσιευθείσης Πολεμικής Εκθέσεως Ηπείρου 12-13*, Αθήνα, εφ. *Η Βραδυνή*, 1934.

βιβλία ευρωπαϊών στρατιωτικών και ακαδημαϊκών, η ελληνική βιβλιο-παραγωγή περιορίστηκε σε μονοψήφιο αριθμό. Πρόκειται για βιβλία στρατιωτικού χαρακτήρα,²¹ αλλά και για ορισμένες προσεγγίσεις, κυρίως φιλοβασιλικές, οι οποίες προωθούν την οπτική πρωταγωνιστών των γεγονότων του 1915-1917.²² Από την άλλη πλευρά, οι εφημερίδες δημοσίευαν σημαντικό όγκο ιστορικών αναγνώσμάτων για τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, σε μια λογική γενικής ιστορίας για το μείζον συμβάν της εποχής. Πρόκειται για έναν πόλεμο με έντονο ιστοριογραφικό και μνημονικό αποτύπωμα, ο οποίος, όμως, έχει για την Ελλάδα διαφορετικά χρονικά όρια και διακυβεύματα σε σχέση με τη Δυτική Ευρώπη.²³

Αντίθετα, η Μικρασιατική Εκστρατεία αποτελεί στην ιστορική συνείδηση του Μεσοπολέμου μια σαφή υποπερίοδο, που εκπροσωπείται με τον μεγαλύτερο αριθμό βιβλίων (40). Η ιστορικοποίηση των γεγονότων αυτών συντελέστηκε αρχικά κυρίως με στρατιωτικούς όρους και με στόχο τη δικαίωση των συγγραφέων ή τη μομφή προς τους αντιπάλους.²⁴ Αυτό επιβεβαιώνεται από την εκδοτική παραγωγή: δεκάδες από αυτά τα βιβλία είναι στρατιωτικές αφηγήσεις, απομνημονεύματα και βιογραφίες, τα περισσότερα εκ των οποίων τα έγραψαν δημοσιογράφοι και αξιωματικοί.²⁵ Ταυτόχρονα, ανιχνεύονται και έργα, κυρίως από πολιτικούς και

21. Ferdinand Foch, *Αι αρχαί του πολέμου*, μτφρ. Κ. Βεντήρης, Αθήνα 1926· Rudolf Kjellén, *Τα αίτια του παγκοσμίου πολέμου*, μτφρ. Νικόλαος Βλάχος, Αθήνα, Δημητράκος, 1928· Cyril Falls, *Στρατιωτικά Επιχειρήσεις εν Μακεδονία. Από της κηρύξεως του Πολέμου μέχρι της ανοίξεως του 1917*, μτφρ. Ι. Ν. Ξένος, Αθήνα, Τυπέρογλου, 1935· Πάτροκλος Κοντογιάννης, *Ιστορία του Μεγάλου Πολέμου 1914-1918 και κριτική αυτού μετ' εικόνων και χαρτών*, Αθήνα, Δημητράκος, 1928· Δημήτριος Πολύζος, *Η Ελλάς εν τη δίνη του Παγκοσμίου Πολέμου. Κριτική μελέτη επί των πολεμικών γεγονότων της Βαλκανικής 1915-1918*, Αθήνα, Ακαδημαϊκόν, 1928.

22. Βλ. κυρίως Στέφανος Σκουλούδης, *Συνδιαλέξεις μετά προσώπων επισήμων και μη*, Αθήνα, Τρεμπέλας, 1922· Ιωάννης Πασσάς, *Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος και ο Εθνικός Διχασμός*, Αθήνα, εφ. *Ημερήσιος Κήρυξ*, 1935. Ο Πασσάς, αρχισυντάκτης του φιλοβενιζελικού *Ημερήσιου Κήρυκα*, είχε σημαντική επίδραση στην καθιέρωση του όρου «Εθνικός Διχασμός». Βλ. Σπυρίδων Πλουμίδης, *Μεταξύ επανάστασης και μεταρρύθμισης. Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος και βενιζελισμός 1909-1922*, Αθήνα, Πατάκης, 2020, σ. 21.

23. E. Lemonidou, «La Première Guerre mondiale», ό.π. Για έναν συναφή μεσοπολεμικό προβληματισμό, βλ. Γ., «Wilhelm Pfeifer, Οι σύγχρονες Μεγάλες Δυνάμεις», *Νέα Εστία*, τχ. 69, 1.11.1929, σ. 923.

24. Αιμ. Σαλβάνου, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης*, ό.π., σ. 71-80.

25. Αντιπροσωπευτικά έργα: Στυλιανός Πρωτονοτάριος, *Τα αίτια της καταστροφής της Μικράς Ασίας και της Αν. Θράκης*, Αθήνα, εφ. *Κοινωνία*, 1922· Ιωάν-

άλλους αξιωματούχους, που με σημερινούς όρους θα τα αποκαλούσαμε ιστορικά δοκίμια. Και σε αυτά, το παρελθόν χρησιμοποιείται για να εξηγηθεί («τι έφταιξε»).²⁶

Πέραν αυτών, εντοπίστηκαν 38 μεσοπολεμικά βιβλία που είχαν ως στόχο τη συνολική εποπτεία της πολεμικής δεκαετίας, ορισμένα εκ των οποίων είναι γνωστά έως σήμερα. Σε αυτό το πλαίσιο, φαίνεται πως η ιστορικοποίηση της πολεμικής δεκαετίας συντελέστηκε σε μεγάλο βαθμό και μέσα από βιογραφίες προσώπων, με έμφαση στα γεγονότα που συνδέονταν με τον Εθνικό Διχασμό. Ανάμεσα στο 1922 και στο 1936 εκδόθηκε πληθώρα τέτοιων έργων, με το μεγαλύτερο μέρος να αφορά τον Βενιζέλο και τον Κωνσταντίνο.²⁷ Πολλές από αυτές τις βιογραφίες τις έγραψαν

νης Κωνσταντίνου, *Η Μικρασιατική καταστροφή κατά τον Αύγουστο του 1922*, Αθήνα, Ρυθμός, 1934. Από τα απομνημονεύματα: Κώστας Αθάνατος, *Το εθνικόν κίνημα Χίου και Μυτιλήνης*, Αθήνα 1923· Κώστας Μισαηλίδης, *Πολεμικά φύλλα από τη Μικρασιατική εκστρατεία*, Αθήνα, Μουστόπουλος, 1923· Παντελής Καψής, *Πώς επήγαμε στη Σμύρνη και πώς εφύγαμε*, Αθήνα, *Εφημερίς των Αθηνών*, 1934· Χρίστος Μαντάς, *Δι' ανάμνησιν των παληών (Μικρά Ασία)*, Αθήνα, Γούναρης, 1934. Από τις βιογραφίες: Μιχάλης Παπαστρατηγάκης, *Ο αρχιστρατήγος Χατζανέστης 1863-1922*, Αθήνα, Ταρουσόπουλος, 1927· Κρίτων Πολίτης, *Χρυσόστομος ο Σμύρνης. Οραματισμοί-Αγώνες στα χώματα της Ιωνίας*, Αθήνα, εφ. Πατρίς, 1934.

26. Αθανάσιος Πρωτονοτάριος, *Το προσφυγικόν πρόβλημα από ιστορικής, νομικής και κρατικής απόψεως*, Αθήνα, Πυρσός, 1929· Βασίλειος Αρτεμιάδης, *Τα ιστορικά ερείσματα των αξιώσεων των ανταλλαξίμων. Έχει δίκαιον ο κ. Βενιζέλος*, Αθήνα, Καλέργης, 1930· Αριστοκλής Αιγίδης, *Η Ελλάδα χωρίς τους πρόσφυγας. Ιστορική, δημοσιονομική, οικονομική και κοινωνική μελέτη του προσφυγικού ζητήματος*, Αθήνα, Αλευρόπουλος, 1934.

27. Ενδεικτικά, βλ. Ιωάννης Ηλιάκης, *Ο Βενιζέλος*, Αθήνα, Καλέργης, 1928· Τάκης Αλεξόπουλος, *Ο Ελ. Βενιζέλος εν τη ιστορία*, Αθήνα, Χατζηγιαννάκης, 1931· Θωμάς Βαϊδης, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Μελέτη πολιτικής ιστορίας και κριτικής*, Αθήνα, εφ. Πατρίς, 1934· Δημήτριος Βακάς – Λέων Μακκάς, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Η ζωή και το έργο του*, Αθήνα, εφ. Ανεξάρτητος, 1936· Εδουάρδου Ντριώ, *Ο βασιλεύς Κωνσταντίνος (Θρόνος και ιστορία)*, Αθήνα, εφ. Πρωΐα, 1930· Ιωάννης Ιωαννίδης, *Κωνσταντίνος ΙΒ'*, Αθήνα, Γκοβόστης, 1931 και 1935· Θωμάς Βαϊδης, *Κωνσταντίνος. Μελέτη πολιτικής ιστορίας και κριτικής*, Αθήνα, εφ. Πατρίς, 1934· Φωκ. Φωτόπουλος, *Ιστορία του βασιλέως Κωνσταντίνου*, Αθήνα, εφ. *Εσπερινή*, 1934. Για άλλα πρόσωπα: Νικόλαος Μαγγίνας, *Η πολιτική ιστορία του Νικολάου Α. Στρατού*, Αθήνα, Αφοί Κυριακόπουλοι, 1925· Δημήτριος Μάλλωσης, *Η πολιτική ιστορία του Δημητρίου Γούναρη*, Αθήνα, περ. *Νέα Εποχή*, 1926-1927· Ριχάρδος Λέβινσον, *Η περιπετειώδης ζωή του μυστηριώδους ανθρώπου της Ευρώπης σερ Μπάξιλ Ζαχάρωφ*, Αθήνα, Χαραυγή, 1930· Ν. Π. Αποστολόπουλος, *Ένας Έλληνας του 20ού αιώνας. Εμμανουήλ Μπενάκης*, Αθήνα, Κόμμα Φιλελευθέρων, 1931.

δημοσιογράφοι και τις εξέδωσαν εφημερίδες, συνδέοντας τη συμμετοχή στην πολιτικοϊστορική συζήτηση με την επένδυση σε ένα είδος με διαρκή εμπορική ζήτηση.²⁸

Ο Εθνικός Διχασμός γνώρισε νέα ένταση μετά το 1930 στο πλαίσιο των πολιτικών χρήσεων του παρελθόντος. Ωστόσο, ήδη από τα πρώτα έτη μετά το 1922 οι αναγνώστες βιβλίων και εφημερίδων μπορούσαν να καταναλώσουν έναν σημαντικό όγκο ιστορικής ύλης σχετικά με την πολεμική δεκαετία, να παρακολουθήσουν δημόσιες συζητήσεις και να συνεισφέρουν με πληροφορίες ή απόψεις. Ορισμένα από τα πιο γνωστά έργα της εποχής δημοσιεύθηκαν αρχικά ως αναγνώσματα σε συνέχειες, όπως το *Η Ελλάς του 1910-1920* του δημοσιογράφου Γ. Βεντήρη. Αρχικά, ήταν ο Ελ. Βενιζέλος που ζήτησε από τον Βεντήρη να γράψει το έργο, με σκοπό να συνεχιστεί η έρευνα που είχε ανατεθεί από τον ίδιο στον Εμμανουήλ Ρέπουλη μια δεκαετία νωρίτερα. Στη συνέχεια, ανέλαβε τα έξοδα το *Ελεύθερον Βήμα*. Η εργασία του Βεντήρη θα είχε, σύμφωνα με την εφημερίδα, ιδιαίτερη ιστορική σημασία, γιατί μέχρι τότε η ιστοριογραφία για την πολεμική δεκαετία είχε μονοπωληθεί από την αντιβενιζελική παράταξη.²⁹

Στο πλαίσιο της επιστροφής του Βενιζέλου στην ενεργή πολιτική, το 1928, η κινητοποίηση ενός μηχανισμού για την εκ νέου εμπέδωση της κυριαρχίας του συνυπήρχε με τη διάθεση ιστορικοποίησης της «ηρωικής» περιόδου του βενιζελισμού μέσα από ένα παραταξιακό έργο αναφοράς. Ο Βεντήρης ξεκίνησε αυτό το έργο δημοσιεύοντας πολιτικοϊστορικά άρθρα με διττό στόχο: βραχυπρόθεσμα, την προώθηση της φήμης του Βενιζέλου για να επανέλθει στην εξουσία· μακροπρόθεσμα, τη συγκρότηση του κατεξοχόν βενιζελικού ιστορικού αφηγήματος.³⁰ Το κυρίως έργο

28. Για την επιτυχία των βιογραφιών στον Μεσοπόλεμο, βλ. Peter Mandler, *History and National Life*, Λονδίνο, Profile Books, 2002, σ. 65-68· Sylvia Paletschek, «Popular Presentations of History in the Nineteenth Century: The example of “Die Gartenlaube”», Sylvia Paletschek (επιμ.), *Popular Historiographies in the 19th and 20th Centuries*, Οξφόρδη – Νέα Υόρκη, Berghahn Books, 2011, σ. 41· Stephen Gundle, «Mussolini between Hero Worship and Demystification: Exemplary Anecdotes, Petite Histoire, and the Problem of Humanization», *Comparative Studies in Society and History* 64/4 (2022), σ. 122-149, <https://doi.org/10.1017/S0010417521000414> (τελευταία ανάκτηση: 20.12.2025).

29. Λιλίκα Νάκου, *Το χρονικό μιας δημοσιογράφου*, Αθήνα, Δωρικός, 1980, σ. 150-151· «Ιστορική κριτική γραφείσα διά το “Ελεύθερον Βήμα” υπό του κ. Γεωργίου Βεντήρη επί τη βάσει επισήμων και ανεκδότων εγγράφων», *Ελεύθερον Βήμα*, 1.1.1930.

30. Ενδεικτικά, βλ. Γ. Βεντήρης, «Η μεγάλη εθνική πολιτική του κ. Ελ. Βενιζέλου», *Ελεύθερον Βήμα*, 12-15.8.1928. Λίγο πριν τις εκλογές, ο Βεντήρης

του, που αναγγέλθηκε στην έναρξη του έτους της Εκατονταετηρίδας, δημοσιεύονταν επί τρεις μήνες το 1931 και κυκλοφόρησε λίγο αργότερα σε βιβλίο από τις εκδόσεις «Πυρσός».³¹

Το έργο αποτέλεσε ήδη από τον Μεσοπόλεμο βασικό κείμενο αναφοράς της βενιζελικής ιστοριογραφίας και αντιμετώπιστηκε ανάλογα από τον αντιβενιζελισμό: φιλοξενώντας άρθρο στρατιωτικού—όπου ο Βεντήρης παρουσιαζόταν ως η τελευταία ενσάρκωση των διαχρονικών διαβολών των μεγάλων μορφών του έθνους— ο Γεώργιος Βλάχος χαρακτήριζε το έργο «ανόητον μυθιστόρημα» με ψευδείς ιστοριογραφικές αξιώσεις.³² Οι εφημερίδες του Δ. Λαμπράκη, αντίθετα, το διαφήμιζαν ως έργο επιστημονικό, αναδημοσίευαν τμήματά του σε επετείους ή κρίσιμες συγκυρίες, ενώ ο Βενιζέλος το αξιοποίησε για να εκφράσει τις απόψεις του.³³ Ήταν, λοιπόν, ταιριαστό ότι, όταν αυτός πέθανε, ο εκδοτικός οίκος προσέφερε το έργο με 50% έκπτωση, ως «το ευλαβέστερον και διαρκέστερον μνημόσυνον του Ελευθερίου Βενιζέλου».³⁴

Ανάλογη δραστηριότητα σημειώθηκε και στον αντιβενιζελικό χώρο, χωρίς να γνωρίζουμε αν υπήρξε κεντρικός σχεδιασμός. Παράλληλα με τα προαναφερθέντα βιβλία, ο αντιβενιζελικός Τύπος συγκρότησε από τις αρχές της δεκαετίας του 1920 ένα πυκνό σώμα ιστοριογραφίας, με επίκεντρο αφενός τη βασιλεία, ιδίως τον Κωνσταντίνο, αφετέρου την πολεμική απέναντι στον Βενιζέλο για τις ευθύνες του σχετικά με τον Εθνικό Διχασμό, τη Μικρασιατική Καταστροφή και τη Δίκη των Έξι.³⁵

δήλωνε ρητά τις προθέσεις του: «Αλλά καθ' ην ώραν οι Έλληνες παρασκευάζονται εις τελεσίδικον ετυμηγορίαν επί των πραχθέντων κατά την αποφασιστικήν εκείνην δεκαετίαν, εξέλαβον χρέος να μη αφήσω αβοήθητον των μνήμη των».

31. Γ. Βεντήρης, «Η Ελλάς του 1910-1920», *Ελεύθερον Βήμα*, 10.1.1931 – 22.4.1931.

32. Ευστάθιος Αγάθος, «Η κατασυκοφάντησις των τιμίων αγωνιστών του Έθνους. Οι αιώνιοι Βεντήρηδες», *Καθημερινή*, 20.2.1931.

33. Ενδεικτικά, βλ. *Αθηναϊκά Νέα*, 12.9.1931, όπου το έργο διαφημίζεται ως «η πιστοτέρα, πληρεστέρα και με επιστημονικήν μέθοδον έρευνα της κρισιμωτάτης νεοελληνικής περιόδου»: «“Διατί επ’ ουδενί λόγω ηθέλησα να γίνω δικτάτωρ”. Μια αποκαλυπτική επιστολή του κ. Ελ. Βενιζέλου», *Ελεύθερον Βήμα*, 21.4.1931· «Διά πούους λόγους επιβάλλεται να είμεθα δημοκρατικοί», *Αθηναϊκά Νέα* 15.7.1935 – 29.9.1935, όπου το κείμενο χρησιμοποιείται για την τόνωση του αντιβασιλικού αισθήματος· «Απέθανεν ο ναύαρχος Π. Κουντουριώτης», *Αθηναϊκά Νέα*, 22.8.1935, όπου αποσπάσματα του χρησιμοποιούνται για την υπενθύμιση των κατορθωμάτων του αποθανόντος.

34. *Αθηναϊκά Νέα*, 14.4.1936.

35. Ενδεικτικά, βλ. Ιωάννης Μεταξάς, «Αι ευθύναι επί της μικρασιατικής

Σε εμπορικό επίπεδο, τα αντιβενιζελικά έντυπα –όπως και τα βενιζελικά– ανταγωνίζονταν μεταξύ τους για να δημοσιεύσουν σε συνέχειες αποσπάσματα ή και ολόκληρα βιβλία που έκριναν πως θα είχαν απήχηση.³⁶

Άλλωστε, μια από τις πιο ενδεικτικές αντιπαραθέσεις της εποχής ξεκίνησε από μια αντιβενιζελική έκδοση. Τον Οκτώβριο του 1928, ο πολυγραφότατος στρατηγός και στενός συνεργάτης του βασιλιά Κωνσταντίνου Βίκτωρ Δούσμανης εξέδωσε στον «Πυρσό» το τελικό βιβλίο μιας τριλογίας του, με την οποία σκόπευε να καταδείξει πως η ήττα του 1922 ήταν απλώς ακόμη ένα εμπόδιο προς υπέρβαση, όπως και ο πόλεμος του 1897. Αν και το βιβλίο ονομαζόταν *Η εσωτερική όψις της Μικρασιατικής Εμπλοκής*, έγινε αφορμή για μια συζήτηση γύρω από την ιστοριοποίηση ολόκληρης της πολεμικής δεκαετίας. Αντιβενιζελικές εφημερίδες ξεκίνησαν να δημοσιεύουν αποσπάσματα από την πρώτη μέρα της κυκλοφορίας του, σε μια υβριδική μορφή κύριου άρθρου και ιστορικού αναγνώσματος. Τις επόμενες ημέρες, αντίπαλες εφημερίδες επιχειρηματολογούσαν σχετικά με το ποια παράταξη υποδείκνυε ως υπαίτια το βιβλίο.³⁷

Σύντομα, στη διαμάχη ενεπλάκησαν συμμετέχοντες στα γεγονότα, γράφοντας ιστορικά αναγνώσματα που τοποθετούνταν στα πρωτοσέλιδα επί εβδομάδες. Οι συγγραφείς τους, για παράδειγμα οι βενιζελικοί στρατηγοί Αναστάσιος Παπούλας και Λεωνίδας Παρασκευόπουλος, είτε είχαν ήδη εκδώσει είτε θα εξέδιδαν σχετικά βιβλία –ορισμένοι επίσης στον «Πυρ-

πολιτικής της Ελλάδος από του 1915 και εντεύθεν», *Πολιτεία*, 1-5.7.1924· Άριστος Καμπάνης, «Η ελληνική κρίσις (1913-1922). Από της βασιλοκτονίας εις την εκθρόνισιν», *Πρωΐα*, 18.12.1927 – 22.5.1928· «Η ανθεθνική πολιτική του Βενιζέλου από της εν Κρήτη εμφανίσεώς του μέχρι σήμερα», *Σκριπ*, 3-25.6.1928· Γεώργιος Βλάχος – Νικόλαος Βέρρος, «Ιστορία δεκαπέντε ετών (Φεβρουάριος 1915 – Φεβρουάριος 1930)», *Καθημερινή*, 4.3.1930 – 3.4.1931. Για τη σχέση του αντιβενιζελισμού με τη βασιλεία και τη συγκρότηση της μνήμης του, βλ. Ιάσων Ζαρίκος, «Η μακρά επιστροφή του βασιλιά, 1925-1936», Βασίλης Παναγιωτόπουλος – Γιάννης Βούλγαρης – Σωτήρης Ριζάς (επιμ.), *Η δύσκολη δημοκρατία. Η Ελλάδα του Μεσοπολέμου 1924-1935*, Αθήνα, *Το Βήμα*, 2024, σ. 201-228.

36. «Τα απομνημονεύματα του πρίγκηπος Χριστοφόρου της Ελλάδος», *Πρωΐα*, 15.5.1928 – 15.6.1928· «Πρίγκιψ Νικόλαος, Τα πολιτικά μου απομνημονεύματα», *Πρωΐα*, 21.5.1928 – 1.8.1928. Τμήματα των απομνημονευμάτων του Νικόλαου είχε δημοσιεύσει και το *Σκριπ* από τις 10.12.1926 και εξής.

37. «Φως εις την μικρασιατικήν καταστροφήν», *Σκριπ*, 27.10.1928 – 1.11.1928· «Πώς έγιναν αι επιχειρήσεις του Σαγγαρίου. Τα σφάλματα της ελληνικής πολιτικής και η αποτυχία», *Εμπρός*, 27.10.1928 – 3.1.1928· «Η αδέκαστος ιστορία», *Εμπρός*, 30.10.1928· «Σημειώματα», *Ελεύθερον Βήμα*, 4.11.1928· Κώστας Αθάνατος, «Διατί ηττήθη η Ελλάς στο μικρασιατικόν μέτωπον», *Πατρις*, 5-6.11.1928.

σό». ³⁸ Τα αναγνώσματα ανατροφοδότησαν τη συζήτηση για το βιβλίο, με αποτέλεσμα να συρρεύσει πλήθος επιστολών στα γραφεία των εφημερίδων, κυρίως από στρατιωτικούς και πολιτικούς. ³⁹ Το ζήτημα κατέληξε σε διάλογο ανάμεσα στον Δούσμανη και τον Βεντήρη, όπου προέκυψε μια ενδιαφέρουσα σύγκλιση: ο Βεντήρης έγραφε πως συμμετείχε στη συζήτηση μολονότι δεν ήταν αρμόδιος για την περίοδο της Μικρασιατικής Εκστρατείας, την οποία θεωρούσε διακριτή· ο Δούσμανης έγραψε ένα βιβλίο με επίκεντρο την περίοδο 1920-1922 αλλά η συζήτηση οδήγησε γρήγορα στο 1915. ⁴⁰ Και οι δύο έκλεισαν αυτή τη συζήτηση καταλήγοντας να γράφουν για τον πυρήνα του ζητήματος: τον Εθνικό Διχασμό.

Με βάση αυτή τη διαμάχη, μπορούμε να ανιχνεύσουμε, πέρα από κείμενα που βασίζονταν σε αυτήν για να αιχμαλωτίσουν το ενδιαφέρον των αναγνωστών, ⁴¹ και τη λειτουργία των εκδοτικών μηχανισμών της εποχής. Ο Κ. Ελευθερουδάκης δημοσίευε στο *Ελεύθερον Βήμα* τη στήλη «Βιβλιογραφία», ουσιαστικά μια λίστα βιβλίων που πωλούσε, χωρίς αλφαβητική σειρά. ⁴² Τις πρώτες ημέρες, η στήλη απλώς ανέφερε την κυκλοφορία του

38. «Ο τέως αρχιστράτηγος Αναστ. Παπούλας απαντά εις τον πρόην επιτελάρχην Β. Δούσμανην», *Ημερήσιος Τύπος*, 30.11.1928 – 20.12.1928· Α. Παρασκευόπουλος, «Η Μικρασιατική Εκστρατεία και το βιβλίο του κ. Δούσμανη», *Ελεύθερον Βήμα*, 14-17.12.1928. Ο Παπούλας είχε εκδώσει μαζί με τον δημοσιογράφο Ιωάννη Πασσά το βιβλίο *Η αγωνία ενός Έθνους* (2 τόμοι, Αθήνα, Καρανάσος, 1925-1928), ενώ ο Παρασκευόπουλος εξέδωσε αργότερα το βιβλίο *Αναμνήσεις 1896-1920* (2 τόμοι, Αθήνα, Πυρσός, 1934).

39. Στέφανος Δέλτα, «Ένα βιβλίο που αφήνει βαθείαν θλίψιν για όσα έγιναν», *Ελεύθερον Βήμα*, 28.11.1928· επιστολές από τους στρατηγούς Γ. Πολυμενάκο και Ι. Τριλίβα, *Ημερήσιος Τύπος*, 12-13.12.1928· Νικόλαος Μώρος, «Επί της υβρεολογίας του κ. Παπούλα», *Σκριπ*, 6.12.1928· Ιωάννης Καλογεράς, «Ποιος υπήρξε κατά τους πολέμους ως επιτελάρχης ο στρατηγός Δούσμανης», *Ημερήσιος Τύπος*, 23.12.1928.

40. Γ. Βεντήρης, «Ένα ανέκδοτον υπόμνημα του Δούσμανη τον Μάρτιον του 1915 εθεώρει δυνατήν την μετάβασίν μας εις Μικράν Ασίαν», *Ελεύθερον Βήμα*, 30.12.1928· «Αι γνώμαι του στρατηγού Δούσμανη περί της Μικρασιατικής Εκστρατείας», *Ελεύθερον Βήμα*, 31.12.1928. Ο Βεντήρης αναφέρει και στο βιβλίο του την επικοινωνία με τον Δούσμανη ως πηγή (ό.π., τ. Α', σ. 9).

41. Βλ. ενδεικτικά το ανάγνωσμα του δημοφιλούς συγγραφέα Emil Ludwig, «Αι αναμνήσεις μου εξ Αθηνών κατά την περίοδον της παγκοσμίου κρίσεως» (*Ημερήσιος Τύπος*, 30.12.1928 κ.εξ.), το οποίο αποτελούνταν από αποσπάσματα του βιβλίου του *Der Kampf auf dem Balkan. Berichte aus der Türkei, Serbien und Griechenland 1915/16*, Βερολίνο, S. Fischer, 1916· βλ. επίσης την αναγγελία δημοσίευσης βιβλιοκρισίας του Δούσμανη για το βιβλίο του πρίγκιπα Ανδρέα, *Λορέλαιον-Σαγγάριος 1921* (Παρίσι, Αγών, 1928) στην εφημερίδα *Εμπρός*, 14.1.1929.

42. Για τις πρωτοποριακές διαφημιστικές πρακτικές του Ελευθερουδάκη, βλ.

βιβλίου του Δούσμανη· λίγες ημέρες αργότερα, το βιβλίο βρισκόταν στις τελευταίες θέσεις της λίστας· στις αρχές Νοεμβρίου, ο Δούσμανης αναφερόταν πρώτος στη λίστα και ακολουθούσε το βιβλίο του Ξενοφώντος Στρατηγού *Η Ελλάδα εν Μικρά Ασία*, παρόλο που είχε εκδοθεί τρία χρόνια νωρίτερα· από τα τέλη Νοεμβρίου, τα μόνα δύο βιβλία της λίστας ήταν εκείνα των Δούσμανη και Στρατηγού, με την προσθήκη επεξηγηματικού κειμένου.⁴³ Παρόλο που κανένα από τα δύο δεν ήταν έκδοση του Ελευθερουδάκη, ο βενιζελικός εκδότης κατεύθυνε το αναγνωστικό κοινό και ανατροφοδοτούσε το πολιτικοϊστορικό ενδιαφέρον της διαμάχης, για δύο βιβλία, μάλιστα, αντιβενιζελικά.

Συγγραφείς και ιστορούντα υποκείμενα

Ποια ήταν τα χαρακτηριστικά των συγγραφέων της μεσοπολεμικής ιστοριογραφίας για το λιγότερο ή περισσότερο πρόσφατο παρελθόν; Εντοπίστηκαν 207 ονόματα, εκ των οποίων, εξαιρώντας τους φορείς υπεύθυνους για την έκδοση, τα 180 αφορούν πρόσωπα. Από τα 180 άτομα, το μεγαλύτερο ποσοστό αφορά, κατά σειρά, δημοσιογράφους, στρατιωτικούς, πολιτικούς και ακαδημαϊκούς. Ακολουθούν άλλες ιδιότητες με μικρή παρουσία, όπως εκπαιδευτικοί, διπλωμάτες, κληρικοί κ.ο.κ. Ωστόσο, η ποσοτική διάσταση δεν επαρκεί: ορισμένες κατηγορίες συγγραφέων, όπως οι στρατιωτικοί, έγραφαν με συγκεκριμένους προγραμματικούς στόχους και είχαν σαφές αποτύπωμα στη δημόσια σφαίρα, σε αντίθεση λ.χ. με τους ακαδημαϊκούς, οι οποίοι δεν εμπλέκονταν τόσο έντονα στον δημόσιο διάλογο για το πρόσφατο παρελθόν. Πιο συγκεκριμένα, οι περισσότεροι συγγραφείς μπορούν να ταξινομηθούν στις εξής τρεις κατηγορίες: επαγγελματίες της γνώσης, κρατικοί αξιωματούχοι και επαγγελματίες της γραφής. Η σύνδεση των επαγγελματιών της γνώσης με τους κρατικούς αξιωματούχους είναι η θεσμική τους θέση, ενώ με τους επαγγελματίες της γραφής η σχέση τους με τη συγγραφή. Πρόκειται περισσότερο για μεθοδολογικό διαχωρισμό, καθώς συχνά εντοπίζεται κινητικότητα ανάμεσα στις κατηγορίες.

Κώστας Χατζιώτης, *Βιβλιοπωλεία & εκδοτικοί οίκοι της Αθήνας*, τ. Β', Αθήνα, Πολιτιστικός Οργανισμός Δήμου Αθηναίων, 2001, σ. 143· Αλέξανδρος Αργυρίου, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της στα χρόνια του Μεσοπολέμου (1918-1940)*, τ. Α', Αθήνα, Καστανιώτης, 2002, σ. 510· Εμμανουέλα Νικολαΐδου, *Βιβλιοπωλείο Ελευθερουδάκη. Άνθρωποι, βιβλία, μία ιστορία*, Αθήνα, Εκδόσεις Ελευθερουδάκη, 2005, σ. 25.

43. *Ελεύθερον Βήμα*, 27, 30.10.1928 και 7, 10 και 21.11.1928.

Στην περίπτωση των επαγγελματιών της γνώσης, εκτός από τους 24 πανεπιστημιακούς και ακαδημαϊκούς εντοπίζεται ένας μικρός αριθμός από εκπαιδευτικούς και από υπεύθυνους πολιτιστικών θεσμών (αρχαία, μουσεία, πινακοθήκες). Αν και ο αριθμός είναι σχετικά υψηλός, η ελληνική ιστορία μετά το 1830 δεν απασχόλησε συστηματικά τους πανεπιστημιακούς ιστορικούς, καθώς θεωρήθηκε πολύ πρόσφατη, και η έμφαση, ως προς τη νεότερη ιστορία, δόθηκε στην Επανάσταση του 1821.⁴⁴ Η απόσταση που τηρούσαν οι πανεπιστημιακοί ιστορικοί από τη σύγχρονη ιστορία συνδεόταν, εκτός από μεθοδολογικές επιλογές, και με την πολιτική. Όπως έγραφε ο βυζαντινολόγος Κωνσταντίνος Άμαντος σε θετική κριτική του για το έργο του Βεντήρη, θα έπρεπε να «περιμένωμεν του χρόνου τον ψυχρόν έλεγχον», ώστε να κοπάσουν τα πολιτικά πάθη και να γραφεί «αντικειμενικά» η ιστορία της πολεμικής δεκαετίας.⁴⁵

Στο επίπεδο της διεθνούς ιστορίας, μεταφράστηκαν ορισμένα έργα ευρωπαϊών ακαδημαϊκών, όπως του E. Driault και του Cyril Falls, έργα γενικής ιστορίας, από αυθεντίες όπως ο Charles Seignobos, ενώ εμφανίστηκε και ένα μικρό μεταφραστικό ενδιαφέρον για την ιστορία των ΗΠΑ.⁴⁶ Σε ό,τι αφορά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, φαινόμενα σχετικής έλλειψης ακαδημαϊκών μελετών παρουσιάστηκαν τόσο στη Δυτική Ευρώπη όσο και στην Ελλάδα, με την προσπάθεια να εστιάζεται κυρίως στην έκδοση κρατικών εγγράφων προς υποστήριξη της πολιτικής κάθε χώρας.⁴⁷

44. Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ, 2006, σ. 299-313.

45. Κ. Άμαντος, «Βεντήρη Γεωργίου, *Η Ελλάς του 1910-1920*», *Ελληνικά* 4 (1931), σ. 522-523.

46. Charles Seignobos, *Πολιτική ιστορία της συγχρόνου Ευρώπης (1814-1914)*, Θεσσαλονίκη, εφ. Φως, 1935. Το μόνο ελληνικό έργο που εντοπίσαμε είναι το εξής: Σταμάτιος Θ. Λάσκαρις, *Διπλωματική ιστορία της Ευρώπης 1814-1914*, Αθήνα, Ξένος, 1936. Για τις ΗΠΑ: Richard Brandon Morris, *Ιστορία των Ηνωμένων Πολιτειών*, Αθήνα, Ελευθερουδάκης, 1930· Νικόλαος Καλτσάς, *Εισαγωγή εις την ιστορίαν των Ηνωμένων Πολιτειών*, Αθήνα, Χαραυγή, 1931.

47. J. Winter A. Prost, *The Great War*, ό.π., σ. 34-36, 59-62. Από τις ελληνικές εκδόσεις εγγράφων, που δεν εντάσσονται όμως στην περίοδό μας, βλ. *Οι ανθελληνικοί διωγμοί εν Τουρκία από της κηρύξεως του ευρωπαϊκού πολέμου (κατά τας επισήμους εκθέσεις των πρεσβειών και προξενικών αρχών)*, Αθήνα, Υπουργείον Εξωτερικών, 1917· *Διπλωματικά έγγραφα 1913-1917. Ελληροσερβική Συνθήκη Συμμαχίας - Εισβολή Γερμανοβουλγάρων εις Μακεδονίαν*, Αθήνα, Υπουργείον Εξωτερικών, 1920.

Η δραστηριότητα των ακαδημαϊκών στην Ελλάδα εστιάστηκε σε έργα γενικής ιστορίας, όπως εκείνα του Π. Καρολίδη, στα οποία έχουμε αναφερθεί, σε βιογραφίες και έκδοση πηγών.⁴⁸ Οι εξαιρέσεις ήταν ελάχιστες, όπως το προαναφερθέν έργο του Ν. Βλάχου για το Μακεδονικό ή το καινοτόμο βιβλίο του Κ. Άμαντου *Οι βόρειοι γείτονες της Ελλάδος* (Αθήνα, Ελευθερουδάκης, 1923), το οποίο, ωστόσο, δεν αφορούσε μόνο τη νεότερη ιστορία. Λίγο μεγαλύτερη ήταν η παραγωγή που συνδεόταν με τη νεοσύστατη Ακαδημία Αθηνών, κυρίως μέσω λογίων όπως ο Δημήτριος Καμπούρογλου και ο Δημήτριος Πασχάλης, η οποία, όμως, δεν μπορεί να χαρακτηριστεί επιστημονική.⁴⁹ Άλλωστε, ένα σημαντικό ποσοστό των δημοσιεύσεων των επαγγελματιών της γνώσης εκδιδόταν σε ανάτυπα λίγων σελίδων από περιοδικά –σε έντυπα, δηλαδή, που ήταν αυτοτελή αλλά δεν μπορούν να θεωρηθούν βιβλία, ενώ συνήθως ήταν εκτός εμπορικού δικτύου.⁵⁰ Παράλληλα, συγγραφείς όπως ο Γιάννης Βλαχογιάννης, με πλούσια δραστηριότητα στην έκδοση πηγών για άλλες περιόδους, περιορίστηκαν σε δευτερεύουσες επετειακές εκδόσεις.⁵¹

Η δεύτερη κατηγορία απαρτίζεται κυρίως από 39 στρατιωτικούς και 26 πολιτικούς καθώς και από άλλους αξιωματούχους, όπως λίγους αστυνομικούς, διπλωμάτες, δικαστικούς και κληρικούς. Οι πολιτικοί της περιόδου εξέδωσαν κυρίως απομνημονεύματα, πραγματείες και έγγραφα, όπως και οι διπλωμάτες, ενώ οι υπόλοιποι αξιωματούχοι καταπιάστηκαν κυρίως με την ιστορία των θεσμών στους οποίους υπηρετούσαν.⁵²

48. Ενδεικτικά, βλ. Παντελής Κοντογιάννης, *Ιστορικοί διηγήσεις*, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1928· *Εις μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου*, Αθήνα, Επιτροπή εκδόσεως των καταλοίπων Σπυρίδωνος Λάμπρου, 1935.

49. Ενδεικτικά είναι τα έργα του Καμπούρογλου: *Αι παλαιαί Αθήναι*, Αθήνα, Γ. Βασιλείου, 1922, *Η Δούκισσα της Πλακεντίας*, Αθήνα, Δημητράκος, 1925 και *Αι Αθήναι που φεύγουν*, Αθήνα, Κογεβίνας, 1933.

50. Ενδεικτικά, βλ. Κωνσταντίνος Ράδος, *Στέφανος Κουμανούδης*, Αθήνα, Εστία, 1930 (9 σελίδες)· Δημήτριος Πασχάλης, *Ευανθία Καΐρη (1799-1866)*, Αθήνα, Εστία, 1929 (39 σελίδες).

51. Γιάννης Βλαχογιάννης, *Ιστορική ανθολογία. Ανέκδοτα – γνωμικά – περίεργα – αστεία εκ του βίου διασήμων Ελλήνων 1820-1864*, Αθήνα, Ελλάς, 1927. Το βιβλίο εκδόθηκε με χορηγία του Εμμ. Μπενάκη για την Εκατονταετηρίδα από το 1821.

52. Για τους πολιτικούς, βλ. ενδεικτικά Κώστας Γεραγός, *Αναμνήσεις εκ Θράκης 1920-1922*, Αθήνα, Εστία, 1926· Γεώργιος Παρασκευόπουλος, *Ακτίνες και νέφη. Αναμνήσεις μιας πεντηκονταετίας*, Αθήνα, Πυρός, 1932. Για τους διπλωμάτες: Επαμεινώνδας Μαυρομάτης, *Σύγχρονος Πολιτική και Στρατιωτική Ιστορία 1862-1909, 1909-1928*, Αθήνα, Τύποις Κωνσταντινουπόλεως, 1928· Φίλιππος Αργέντης, *Chios Liberata or the Occupation of Chios by the Greeks in*

Η ομάδα με τα πιο συμπαγή χαρακτηριστικά είναι οι στρατιωτικοί. Όπως έχει προαναφερθεί, καταγράφεται αυξημένη παρουσία τους λόγω της φύσης και του τρόπου ιστορικοποίησης των γεγονότων που μας απασχολούν. Η στρατιωτική ιστορία, που εμφανίζεται στην Ελλάδα από τον 19ο αιώνα αλλά αποκτά συμπαγή χαρακτηριστικά στον Μεσοπόλεμο, συνδέεται στην περίοδό μας τόσο με κρατικές πρωτοβουλίες για τη συγκέντρωση στοιχείων και για την εκπαίδευση των αξιωματικών, όσο και με την ατομική πρωτοβουλία των τελευταίων. Οι στρατηγικές τους, ιδίως όσων είχαν ενεργή συμμετοχή στα γεγονότα της πολεμικής δεκαετίας, συνδέεται αφενός με τη δικαίωση και την απόσχιση ευθυνών, αφετέρου με τη διάθεση ιστορικοποίησης πολεμικών ή «εθνικών» ζητημάτων.⁵³ Δεν είναι, λοιπόν, τυχαίο ότι μερικοί από τους πολυγραφότερους συγγραφείς ήταν οι στρατιωτικοί Βίκτωρ Δούσμανης (5 βιβλία), Σπυρίδων Κλαυδιανός και Δημήτριος Σούλης (από 4), και Γεώργιος Φεσσόπουλος (3). Ορισμένοι εξ αυτών, όπως ο Δούσμανης, συνδύαζαν την πολιτικοϊστορική δημόσια εμπλοκή με την εξιστόρηση γεγονότων του 19ου αιώνα, ενώ άλλοι, όπως ο Σούλης, περιορίζονταν στην ανάλυση πολεμικών συμβάντων του παρελθόντος, με στόχο την εκπαίδευση των στελεχών των Ενόπλων Δυνάμεων.

Η τρίτη κατηγορία ήταν οι επαγγελματίες της γραφής, οι οποίοι συχνά εργάζονταν ταυτόχρονα σε διαφορετικά μέσα και σε διαφορετικά είδη λόγου –οι λεγόμενοι «γενικοί γραφιάδες».⁵⁴ Ανάμεσα στα διαφορετικά είδη λόγου που παρήγαν (δημοσιογραφία, μυθοπλασία στο θέατρο ή τη λογοτεχνία, κ.ο.κ.), εντασσόταν και η ιστορία, σε έναν συνδυασμό ευχέρειας στη γραφή, πρόσβασης σε πηγές, δημόσιας φήμης και εξοικείωσης με τα δίκτυα έκδοσης και κυκλοφορίας εντύπων. Αυτοί οι επαγγελματίες της γραφής, άλλωστε, είχαν πρωτεύοντα ρόλο στην παραγωγή και τη διάχυση των βιβλίων λαϊκής και δημοφιλούς ιστοριογραφίας διεθνώς από τον 19ο αιώνα, είτε ως «άνθρωποι των γραμμάτων», είτε, ιδίως από το γύρισμα του αιώνα, ως δημοσιογράφοι.⁵⁵

1912 – *Chios during the Great War*, Λονδίνο, John Lane – The Bodley Head, 1933. Για τους κληρικούς: Χριστόφορος Κτενάς, *Η σύγχρονος Αθωνιάς Σχολή και οι εν αυτή διδάξαντες από του 1845-1916*, Αθήνα, Αλευρόπουλος, 1930.

53. Μαρίνα Τσιρτσίκου, *Πηγές και έργα στρατιωτικής ιστορίας: Η Ελλάδα από την Κρητική Επανάσταση έως και τους Βαλκανικούς Πολέμους (1866-1913)*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2019, ιδίως σ. 23-24, 38-43.

54. Τάκης Καγιαλής, *Η επιθυμία για το Μοντέρνο. Δεσμεύσεις και αξιώσεις της λογοτεχνικής διανοήσης στην Ελλάδα του 1930*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 68.

55. G. M. Pfitzer, *Popular History and the Literary Marketplace, 1840-1920*,

Στην περίπτωση μας καταγράφονται 45 δημοσιογράφοι καθώς και περίπου 10 ακόμη συγγραφείς που, αν και η επαγγελματική τους ιδιότητα είναι άγνωστη ή έκκεντρη, έγραφαν τακτικά για την ιστορία και συνεργάζονταν με τον εκδοτικό χώρο. Ορισμένοι από τους καταγεγραμμένους δημοσιογράφους εξέδωσαν ελάχιστα –ή και μόλις ένα– αυτοτελή έργα για τις περιόδους που μας αφορούν, αλλά η ευρεία συγγραφική τους δραστηριότητα για ένα πλήθος θεμάτων και ιστορικών περιόδων καθώς και η φήμη τους πολλαπλασίαζαν την επιδραστικότητα της γραφής τους. Σε αυτή την κατηγορία θα εντάσσαμε «γενικούς γραφιάδες» όπως οι Κ. Αθάνατος, Ηλ. Βουτιερίδης, Τ. Κανδηλώρος, Σ. Καραβίας, Γ. Κορδάτος, Ζ. Παπαντωνίου και Γ. Ασπρέας.

Ο Ασπρέας είναι ίσως ο πιο χαρακτηριστικός εκπρόσωπος του δημοσιογραφικού χώρου στη συγγραφή γενικής νεότερης ιστορίας. Κατά τον Μεσοπόλεμο, έγραψε μόλις ένα βιβλίο για την περίοδο που μας αφορά, την τρίτομη *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, 1821-1921*. Ο πρώτος τόμος εκδόθηκε ιδιωτικά το φθινόπωρο του 1922 και χαιρετίστηκε αμέσως από την κριτική· όπως σημειωνόταν, ο Ασπρέας ήταν ευρύτατα γνωστός κυρίως για τις ιστορικές μελέτες που δημοσίευε στις εφημερίδες και το έργο του έπρεπε να αποτελέσει «απόκτημα κάθε Έλληνα». ⁵⁶ Έναν χρόνο αργότερα, με την έκδοση του δεύτερου τόμου, το έργο είχε ήδη εξαιρετική φήμη, την οποία πιστοποιούσε η αυθεντία του δημοφιλούς βρετανού συγγραφέα William Miller. Σύμφωνα με την κριτική, άλλωστε, ο Ασπρέας ισορροπούσε ανάμεσα στην επιστήμη και στην εκλαίκευση. ⁵⁷ Η φήμη αυτή αποτυπώθηκε και εμπορικά, καθώς το 1924 ο πρώτος τόμος επανεκδόθηκε από τον Γ. Βασιλείου, ενώ ο συγγραφέας κατά τα επόμενα έτη χρησιμοποιούσε στοιχεία του βιβλίου του συστηματικά για ιστορικά αναγνώσματα επί ποικίλων θεμάτων. ⁵⁸ Η

Amherst, University of Massachusetts Press, 2008, ιδίως σ. 332· L. Howsam, *Past into Print*, ό.π., σ. 8-9, 37.

56. «Η Νεωτέρα Πολιτική Ιστορία», *Καθημερινή*, 26.5.1922· «Ιστορικά συγγράμματα», *Σκριπ*, 9.10.1922.

57. *Εμπρός*, 1.12.1923· Απόστολος Δασκαλάκης, «Βιβλιογραφική επιθεώρησης», *Σκριπ*, 14.1.1924.

58. Ενδεικτικά, βλ. «Ελληνικά ιστορικά φύλλα», *Χώρα*, 9.12.1923 κ.εξ.· «Η βιαία έξωσις του Κωνσταντίνου», *Βραδυνή*, 31.5.1927· «Τα Ελληνικά πολιτικά κόμματα και οι πολιτικοί άνδρες της χώρας», *Ελεύθερον Βήμα*, 20.10.1927 – 9.11.1927· «Μετά την έξωσιν των πρώτων βασιλέων», *Εμπρός*, 24-28.5.1928· «Η Αστυνομία της παλαιάς εποχής», *Ελεύθερον Βήμα*, 25.11.1928 κ.εξ.· «Μια χριστουγεννιάτικη περιπέτεια του Όθωνος και της Αμαλίας», *Εμπρός*, 25.12.1928·

φήμη του Ασπρέα σχετιζόταν, επιπλέον, με τις πολιτικές του διασυνδέσεις: αιτήματά του για οικονομική ενίσχυση κατατέθηκαν στη Βουλή σε περιόδους τόσο βενιζελικής όσο και αντιβενιζελικής διακυβέρνησης· διετέλεσε αντιπρόεδρος της Ενώσεως Συντακτών, ενώ συμμετείχε ως μέλος επιτροπών και ιστορικός σύμβουλος στον εορτασμό της Εκατονταετηρίδας.⁵⁹ Στην εορταστική αυτή περίοδο, το έργο του επανεκδόθηκε από τον Ι. Σιδέρη με προσθήκες που έφταναν έως το 1928· το βιβλίο, που βραβεύθηκε από την Ακαδημία Αθηνών το 1932, είχε φτάσει να διαφημίζεται ως απαραίτητο συμπλήρωμα του Παπαρρηγόπουλου.⁶⁰ Συνολικά, το βιβλίο του Ασπρέα λειτουργούσε ως το επίκεντρο μιας δραστηριότητας, όπου η διαμεσικότητα, η πολιτική εμπλοκή και η εποπτεία μιας πληθώρας ιστορικών θεμάτων είχαν εξίσου μεγάλη σημασία.

Εκδότες, φορείς και έντυπος πολιτισμός

Ο κυριότερος διαμεσολαβητής για δραστηριότητες όπως αυτή του Ασπρέα ήταν οι εκδότες, ο άλλος σημαντικός πόλος του επικοινωνιακού κυκλώματος του βιβλίου. Στην περίπτωση μας τα 276 βιβλία εκδόθηκαν από 136 επώνυμους εκδοτικούς οίκους, ενώ 33 βιβλία δεν φέρουν εκδοτικά στοιχεία. Σε μια περίοδο όπως ο Μεσοπόλεμος, όπου λάμβανε χώρα η μετάβαση από τον τυπογράφο στον εκδότη, τα όρια είναι συχνά θολά. Έτσι, από τους 93 ιδιωτικούς εκδοτικούς φορείς που εντοπίσαμε, οι περισσότεροι φέρουν απλώς το ονοματεπώνυμο του τυπογράφου/εκδότη, ενώ η πολυδιάσπαση είναι έντονη. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι συγγραφείς απευθύνονταν σε έναν τυπογράφο ή εκδότη και τύπωναν μικρό αριθμό αντιτύπων με σχετικά μεγάλο κόστος, χωρίς προκαθορισμένη εκδοτική στρατηγική. Τα περισσότερα βιβλία, μυθοπλαστικά και μη, απέφεραν ελάχιστο εμπορικό κέρδος, γι' αυτό σημαντικοί εκδότες, όπως ο Ιωάννης Κολλάρος της Εστίας, έδιναν μεγάλο βάρος στην αγορά τού μη κρατικά ελεγχόμενου έως το 1937 σχολικού βιβλίου. Ακόμα και μεγάλα σχετικά ευπώλητα εκδοτικά εγχειρήματα, όπως το *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν* του Ελευθερουδάκη, που ανάμεσα στο 1928 και στο 1933 είχε πωληθεί σε 25.000 αντίτυπα, ήταν μη βιώσιμα λόγω του μεγέθους

«Το Πανεπιστήμιον και η ιστορία του», *Ελεύθερον Βήμα*, 13.1.1929 κ.εξ.· «Η Βασίλισσα», *Ακρόπολις*, 25.3.1932 κ.εξ.

59. *Εμπρός*, 12.6.1922· *Σκριπ*, 1.6.1924· *Εμπρός*, 17.1.1929· *Σκριπ*, 6.4.1930.

60. «Καθημερινή Ζωή», *Ελεύθερον Βήμα*, 17.9.1930· Νίκος Παπαδημητρίου, *Οι συγγραφείς της αθηναϊκής δημοσιογραφίας*, τ. Γ', Αθήνα, Χρ. Γιοβάνης, 1990, σ. 28.

της αναγνωστικής αγοράς, του ανταγωνισμού των εφημερίδων και, στις αρχές της δεκαετίας του 1930, της οικονομικής κρίσης.⁶¹

Συνεπώς, η εξειδίκευση και η δημιουργία εκδοτικών σειρών σε μη επικερδείς τομείς, όπως η ιστορία, ήταν σχεδόν ανέφικτη. Δεν έχουμε εντοπίσει κανέναν εκδότη που να ειδικευόταν σε έργα σχετικά με την περίοδο που εξετάζουμε, ούτε κάποια συναφή εκδοτική σειρά. Αυτό γίνεται σαφέστερο από το γεγονός ότι οι εκδοτικοί οίκοι με τα περισσότερα βιβλία για τα ζητήματα που μας αφορούν ήταν μερικοί από τους μεγαλύτερους του Μεσοπολέμου συνολικά: στις πρώτες πέντε θέσεις βρίσκονται η Εστία (18 βιβλία), ο Πυρσός (10), ο Δημητράκος (9), ο Ελευθερουδάκης (8) και ο Καλλέργης (7). Στη συνέχεια της σχετικής κατάταξης συναντάμε δεκάδες εκδότες μικρής κλίμακας, που λειτουργούσαν περισσότερο όπως οι παραδοσιακοί τυπογράφοι και εκπροσωπούνται ο καθένας με ένα ή δύο βιβλία. Εξαιρεση αποτελούν μεμονωμένοι εκδότες, και κυρίως ο Πυρσός, ο οποίος κυκλοφόρησε έναν ικανό αριθμό βιβλίων με σημαντική επίδραση στον δημόσιο διάλογο, όπως τα έργα του Γ. Βεντήρη και του Β. Δούσμανη, αλλά και τα απομνημονεύματα του Α. Παρασκευόπουλου, στα οποία έχουμε αναφερθεί.

Ειδική κατηγορία εκδοτών συνιστούν τα 28 περιοδικά έντυπα: 23 εφημερίδες και 3 περιοδικά εξέδωσαν βιβλία για την περίοδο μετά το 1830. Ιδίως οι εφημερίδες βρίσκονταν σε έντονο ανταγωνισμό με τους εκδότες, καθώς οι πρώτες εξέδιδαν βιβλία εκμεταλλευόμενες την ατέλεια του δημοσιογραφικού χαρτιού, φτάνοντας ενίοτε να δημιουργούν και δικές τους εκδοτικές σειρές, όπως το «Λαϊκόν Πανεπιστήμιον της Βραδυνής» ή τη σειρά «Τα τυχερά βιβλία» του *Ελληνικού Μέλλοντος*, το οποίο εξέδωσε και την προαναφερθείσα *Ιστορία των εθνών*. Η πρακτική της πώλησης βιβλίων, ιδίως με κουπόνια, από τις εφημερίδες απαγορεύθηκε το 1935, μετά από πιέσεις των εκδοτών βιβλίου λόγω αθέμιτου ανταγωνισμού.⁶² Όπως είδαμε, βέβαια, αυτό δεν εμπόδιζε τους εκδότες των εφημερίδων να γεμίζουν καθημερινά τις σελίδες τους με ιστορικά αναγνώσματα και άλλη συναφή ύλη, προκαλώντας τις αντιδράσεις εκδοτών και κριτικών: το 1931, ο Ι. Κολλάρος της Εστίας διαμαρτυρόταν πως οι εφημερίδες είχαν μετατραπεί σε περιοδικά και βιβλία, ενώ το 1934 ο Κώστας Ου-

61. Τ. Καγιαλής, *Η επιθυμία για το Μοντέρνο*, ό.π., ιδίως σ. 27-47· Άννα Καρακατσούλη, *Στη χώρα των βιβλίων. Η εκδοτική ιστορία του Βιβλιοπωλείου της Εστίας, 1885-2010*, Αθήνα, Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων, 2011, σ. 103-124· Ε. Νικολαΐδου, *Βιβλιοπωλείο Ελευθερουδάκη*, ό.π., σ. 52.

62. Κ. Χατζιώτης, *Βιβλιοπωλεία & εκδοτικοί οίκοι*, ό.π., τ. Β', σ. 189-192· Τ. Καγιαλής, *Η επιθυμία για το Μοντέρνο*, ό.π., σ. 41.

ράνης σχολίαζε πως, προσφέροντας στο κοινό βιβλία δωρεάν ή σε τιμές εκτός συναγωνισμού, οι εφημερίδες «έδωσαν το καίριο πλήγμα σε μια τάξη ανθρώπων –των ανθρώπων των γραμμάτων– που την είχαν κιόλας πλήξει όταν άρχισαν να γεμίζουν τις στήλες τους με ύλη εγκυκλοπαιδειών, περιοδικών και βιβλίων».⁶³

Διακριτή κατηγορία εκδοτικών φορέων είναι θεσμοί όπως η Βουλή, η Εκκλησία και τα υπουργεία, χωρίς όμως θεαματικά αποτελέσματα. Τη μεγαλύτερη δραστηριότητα φαίνεται πως είχαν οι Ένοπλες Δυνάμεις μέσα από τα επίσημα περιοδικά τους, τα οποία εξέδιδαν, εκτός από πολυάριθμα ανάτυπα, και πρωτότυπες ιστορικές μελέτες που ενίοτε εκτείνονταν ερμηνευτικά σε μεγάλο εύρος.⁶⁴ Φαίνεται πως και σε αυτό το επίπεδο η πολεμική εννοιολόγηση της δεκαετίας συνδεόταν με το συγγραφικό έργο των στρατιωτικών, οι οποίοι διεκδικούσαν μεγάλο μέρος της ιστορικοποίησης του πρόσφατου παρελθόντος. Τέλος, εκδοτική δραστηριότητα είχε και μια σειρά από σωματεία, συλλόγους και επιτροπές, χωρίς όμως κάποια συνεπή και συνεχή παρουσία. Ενδεικτικό είναι ότι το σημαντικότερο συναφές σωματείο, ο Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων –ο οποίος είχε συσταθεί με προγραμματικό στόχο την εκλαίκευση της γνώσης– εξέδωσε δύο μόλις έργα για την περίοδο που μας απασχολεί.

Συμπεράσματα

Όπως συμβαίνει συχνά μετά από γεγονότα καταλυτικά για την ιστορική συνείδηση, η Μικρασιατική Καταστροφή προκάλεσε μια έκρηξη στην ιστορική εκδοτική παραγωγή. Η παραγωγή αυτή ήταν σχεδόν αποκλειστικά μη ακαδημαϊκή και με βαρύνοντα τον ρόλο των μαρτύρων που βίωσαν τα γεγονότα. Στη μεσοπολεμική περίπτωση φαίνεται πως η ιστοριογραφία για τα πρόσφατα γεγονότα επισκίασε κάθε άλλη πτυχή της εκδοτικής παραγωγής για την περίοδο από το 1830 και εξής, ακολουθώντας την ευρωπαϊκή τάση της «ιστορίας του παρόντος χρόνου», την οποία γέννησε η πρωτοφανής εμπειρία του μακρού Α΄ Παγκοσμίου

63. Τ. Καγιαλής, *Η επιθυμία για το Μοντέρνο*, ό.π., σ. 39· Α. Καρακατσούλη, *Στη χώρα των βιβλίων*, ό.π., σ. 112.

64. Εκτός από όσα έχουν αναφερθεί, ενδεικτικό είναι το επτάτομο έργο του στρατηγού Μιλτιάδη Κοιμήση, *Ο Πόλεμος. Η κινητή και αμετάβλητος μορφή του εν τω μέσω της ακινήτου και σταθεράς αιωνιότητας* (Αθήνα, περ. *Γενική Στρατιωτική Επιθεώρησης*, 1931), το οποίο βασιζόταν σε σειρά διαλέξεων του συγγραφέα και ερμήνευε την παγκόσμια ιστορία ως σειρά πολέμων, από την Αρχαιότητα έως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Πολέμου –μια εμπειρία που για την Ελλάδα ταυτίζεται με την πολεμική δεκαετία 1912-1922.

Η διαδικασία ιστορικοποίησης της περιόδου 1830-1922 συνέβη μέσα από διαφορετικούς κόμβους και σταθμούς, εκ των οποίων ξεχωρίζουν δύο: αφενός ο ρόλος αναγνωρισμένων συγγραφέων, των οποίων τα βιβλία ήταν εκδοτικά γεγονότα στο πλαίσιο του δημόσιου ενδιαφέροντος για τη σύγχρονη ιστορία και με έντονη την εμπλοκή του Τύπου, είτε επρόκειτο για την τεκμηρίωση πρόσφατων γεγονότων είτε για συνολικές επισκοπήσεις· αφετέρου η επετειακή συγκυρία της Εκατονταετηρίδας, γύρω από την οποία επιχειρήθηκε μια σειρά από εκδοτικές πρωτοβουλίες ανάδειξης των προόδων και των θυσιών του έθνους.

Το στοιχείο που επικαθορίζει τα υπόλοιπα, ωστόσο, είναι η σύνδεση της ιστορίας με την πολιτική. Η Μικρασιατική Καταστροφή αποτελούσε το μεγάλο τραύμα, σε μια περίοδο όπου η δυσχερής κατάληξη της δεκαετούς «εξόρμησης» συνέπιπτε με τις ανάγκες ενσωμάτωσης νέων εδαφών και πληθυσμών. Όπως φαίνεται από την παραγωγή του μη μυθοπλαστικού ιστορικού λόγου, στον πυρήνα του τραύματος βρισκόταν ο Εθνικός Διχασμός, όχι ως βραχύβια σύγκρουση, αλλά ως διαρκές χάσμα από το οποίο θεωρούνταν πως εκπορεύονταν όλες οι συμφορές. Δεν επρόκειτο μόνο για ένα επώδυνο παρελθόν-παρόν, αλλά και για μια θεματική διαρκώς παρούσα, σε σύνδεση με την εκάστοτε πολιτική συγκυρία. Διαφορετικά είδη εκδόσεων και ιστορικού λόγου περιστρέφονταν γύρω από τον Εθνικό Διχασμό, με την ιστορικοποίηση να συντελείται κυρίως μέσα από την αφηγηματοποίηση και την τεκμηρίωση της ενοχής –είτε για την απόδειξη, είτε για την απόσεισή της. Η βιβλιοπαραγωγή και η εφημεριδογραφία ήταν ανάμεσα στα κυριότερα μέσα διεξαγωγής της σύγκρουσης: συγκέντρωση στοιχείων, ταξινόμηση, δημοσίευση και εμπορική προώθηση, στο πλαίσιο ενός κύκλου εκδοτικών εργασιών με παραταξιακά χαρακτηριστικά αλλά και κάποια διαπαραταξιακή επικοινωνία. Στον κύκλο αυτόν θα πρέπει να εντάξουμε και την ιστορική μυθοπλασία, η οποία, αν και δεν μας απασχολεί εδώ, συνδιαμορφώνει σε σημαντικό βαθμό την ιστορική συνείδηση.⁶⁵

65. Πέρα από έργα όπως το *Η ζωή εν τάφω* του Σπράτη Μυριβήλη (1η αυτοτελής έκδοση το 1924) και *Το Νούμερο 31328* του Ηλία Βενέζη (1η αυτοτελής έκδοση το 1931), η ιστορικοποίηση του πρόσφατου παρελθόντος συντελέστηκε και μέσα από έργα όπως το ιστορικό μυθιστόρημα του Παντελή Καψή, *Η αρχοντοπούλα της Σμύρνης ή οι τελευταίοι ημέρες της Ανατολής* (Αθήνα, εφ. Ακρόπολις, 1927), ή την ποιητική σύνθεση του Φωκίωνος Πανά, *Εθνικοί νεκροθάπται. Απάντησις εις το ποίημα του Ακαδημαϊκού Παλαμά «Νέα Ιστορία»* (Αθήνα, Α. Ζ.

Η εμπορική όψη αυτού του φαινομένου όχι μόνο δεν αναιρεί, αλλά ενισχύει τον χαρακτήρα του: κατά τη διάρκεια των «εθνικών πολέμων», το κοινό κατανάλωνε μαζικά εκδόσεις για τα κατορθώματα του στρατού· κατά τον Μεσοπόλεμο, χωρίς ο στρατός να έχει χάσει το κύρος του, τα ίδια γεγονότα ήταν πια ένα επώδυνο παρελθόν που απέφερε κέρδη στους εκδότες, επειδή ενδιέφερε το αναγνωστικό κοινό, όχι το αντίστροφο. Διαβάζοντας βιβλία, άρθρα, εκδόσεις τεκμηρίων και απομνημονευμάτων, οι άνθρωποι προσπαθούσαν να επεξεργαστούν και να κατανοήσουν τι συνέβη και να εντάξουν τις πρόσφατες εξελίξεις στον κανόνα του εθνικού παρελθόντος, σύμφωνα με την πολιτική τους ταυτότητα. Σε βιβλιογραφικό επίπεδο, αυτό οδήγησε στον παραμερισμό του 19ου αιώνα και στην κυριαρχία των δημοσιογράφων και των στρατιωτικών. Συνεπώς, δεν πρόκειται μόνο για μια αναζωπύρωση του Εθνικού Διχασμού, αλλά για μια διαρκή επαναπλαισίωσή του και μια εν εξελίξει ιστορικοποίησή του, υπό το φως της δραματικής κατάληξης της πολεμικής δεκαετίας και των μεταγενέστερων πολιτικών εξελίξεων. Φαίνεται πως μόνο με τις εξελίξεις της δεκαετίας του 1940 και εξής, όταν υπάχθηκε ο Εθνικός Διχασμός στη νέα διαίρεση, μετατράπηκε σε παρελθόν, ώστε να μπορέσει, σταδιακά, να μετατραπεί και σε ιστορία.

Διαλυσμά, 1930). Όπως σημειώνει ο Ν. Παντελάκης, το βιβλίο του Βενέζη «το σήκωνε η εποχή [...]». Ήταν το πρώτο βιβλίο που βγήκε με αιχμαλωσίες και πόλεμο, και ήτανε και ακόμα νωπά τα πράγματα», βλ. Ν. Παντελάκης, «Σαν να διάβασα ένα βιβλίο». Ο βιβλιοπώλης της Εστίας αφηγείται, Αθήνα, Εστία, 2003, σ. 56.

SUMMARY

Christos Triantafyllou, “*Time’s Cold Judgment*”: *The Recent Past in Historiography and Publishing in Interwar Greece*

The article examines the process of historicizing the recent past (1830-1922) in interwar Greece and its relation to publishing, through the lens of the concept of the “communication circuit of the book”. Based on quantitative and qualitative research on a corpus of 276 books, it concludes that publications concerning the war decade 1912-1922 overshadowed other periods of the recent past, from 1830 onwards. Despite certain initiatives for the writing of general histories and the histories of state institutions in the context of the 1930 Centennial celebrations, this dominance was evident both in the number of books (50% of the sample) and in the intensity of public debate in the press sparked by the circulation of studies and memoirs.

The same phenomenon is observed in terms of author identity, as journalists and military officers constituted the overwhelming majority. At the same time, the publishing field appeared highly fragmented, with no coherent editorial strategies regarding the recent past, with the sole exception of the Armed Forces. The strong presence of the war decade in both publishing production and public discourse on books throughout the Interwar period highlights yet another dimension of the ongoing reframing of the National Schism and its gradual transformation into a past-present.

